

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ
TARİH ARAŞTIRMA MERKEZİ

Prof. Dr.
BEKİR KÜTÜKOĞLU'NA

A R M A Ğ A N

EDEBİYAT FAKÜLTESİ BASİMEVİ
İSTANBUL 1991

BÜYÜK BİR ŞEYHÜLİSLÂM AİLESİNİN SON HALKASI : DÜRRİZÂDE ABDULLAH BEYEFENDİ

Faruk BİLİCİ

Tarih kaynakları ne kadar zengin olursa olsun, bir insanı tanımamız için yeterli bilgileri hiç bir zaman içermezler. O bakımdan biyografya (yaşam öyküsü) türü, görünüşünün aksine, tarihin en zor dallarından biridir. Hatta ona tarihin «gizli köşesi» demek mümkündür. Bununla beraber Avrupa'da uzun zamandan beri başlayan biyografyacılık bize henüz sıçramamış görünüyor. Hele bu, tarihe «ikinci derecede» etkili olan şahsiyetler için yok denecek kadar azdır.

Biyografyacılık iki tarafı da keskin bir kılıç olarak kabul edilebilir: Çok yönlü bir araştırma ve bilim alanını içeren bir metodoloji ile gerçekleştirilirse biyografya, sosyal tarihin önemli bir unsuru olarak genel tarihe ışık tutabilir, ya da tarihi «tümücü» bir yaklaşımla izah etmek güçlüğü karşısında «tarihten kaçmak» gibi bir mahzur da doğurabilir. Asıl soru şudur: Bir insanın hayatı yazılabilir mi? Menfî olarak cevap verildiği zaman bu konuda kaynak noksanlığı ilk önce öne sürülen bir bahanedir. Fakat kaynak da yeterince bulunduğu takdirde incelenen şahsı, devri ve sosyal ortamı (contexte) içine yerleştirmeden tanımlamak mümkün müdür? Fransız sosyolog, Pierre Bourdieu, *surface sociale*, «sosyal yüzey» (buna «tarihî yüzey»i de ilâve edebiliriz) hesaba katılmadan yazılacak biyografyanın sadece «biyografik kuruntu» (illusion biographique) olabileceğini ifade ediyor¹.

Özellikle birilerince yerin dibine indirilen, öbürlerince göklere çıkarılan insanların biyografilerini yazmak da tarihçiyi daha açmaz zorluklara götürebilir. Övgü ile yergi arasında bilimsel yer bulmak her zaman kolay olmayabiliyor.

¹ Pierre Bourdieu, «L'Illusion Biographique», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 62-63, Juin 1986, s. 69-72.

Osmanlı uleması üzerinde araştırma yapmak, bütün bu sayılan zorlukları içerdiği gibi başka bir yerde de ifade etmeye çalıştığım gibi², arşiv malzemesinin yeteri kadar okuyucuya açık olmaması ve birçoklarının ihmal yüzünden zayi olmuş bulunması sorunlarını yanında taşıyor³. Hepsinden daha önemlisi, ittihatçı ve jakobin cumhuriyetçiliğin genel gelişme senaryosunda Osmanlı ulemasına -bazan haklı olarak- verilen rol geleneksellik ve tutuculukla özdeşleşmiş olduğu için birkaç «önemli» şeyhülislâmın hayatı dışında yapılmış araştırma yok gibidir. Buna paralel olarak «dinî tarih» peşin fikirlerin kurbanı olarak «büyük tarih»in «önemsiz» (mineur) bir parçası olarak ya bir tarafa bırakılmış veya «teoloji tarihi»nin içinde garip bir şekil almaya başlamıştır.

O halde biyografi tarihimizin, bütün bu art düşüncelerden uzak ve asıl kaynaklarına inerek, prozopografya (*prosopographie*)⁴ adıyla anılan global biyografya tarihçiliği içinde yeniden ele alınması gerekir. Özellikle âileler arasında, evlilikler yolu ile kurulmuş olan, siyasî, iktisadî ve -bizi ilgilendiren- ilmî-dinî stratejileri incelemeye yönelik bir ilim olarak ifade edebileceğimiz bu tarih metodu ile de Türkiye’de fazla çalışma olduğu söylenemez.

Osmanlı ilmiye mensupları arasında bu tür stratejilerin bir tatbikat sahası bulmuş olduğunu gösteren ve bunu mezar taşları kitabeleri etrafında kurulmuş olan bir model ile izah eden bir çalışma, ne kadar ileriye gidebileceğimizi göstermiştir. Bu çalışmada Paşmakçızâde âilesi ile Dürrîzâde âilesi arasında kurulan⁵ ilişki neticesinde nasıl iki âilenin XVIII. yüzyılda ve özellikle Dürrîzâdeler’in XIX.

2 Faruk Bilici, «İmparatorluktan Cumhuriyete Geçiş Döneminde Türk Uleması», V. *Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler*, İstanbul, 21-25 Ağustos 1989, s. 709-721.

3 Son devir ulemasının tarihini yazmak için en iyi kaynak Meşihat arşividir. Fakat bu arşivin içler acısı bir şekilde terkedilmiş olması ve şimdiye kadar üzerinde ciddi, hiç bir çalışmanın yapılmamış bulunması, her türlü araştırmayı imkânsız kılmaktadır. Öğrencilerimle başladığım tasnif, belki ileride meyvesini verecektir; ancak, yanmış, kaybolmuş veya rutubetten çürümüş belgeler de hiç bir zaman geri gelmeyecektir.

4 Kelime anlamı: Eski Yunancada, insanların veya hayvanların, dış görünüşlerini, yüzlerini tavsif eden ilim demektir.

5 Jean-Louis Bacque-Grammont, «Cimetières Ottomans et Etude du Corps des Ulemas», V. *Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler*, s. 839-848.

yüzyılda Osmanlı ilmiye teşkilâtının en yüksek mevkilerinde gezdiklerini gözlemlemek mümkün oluyor.

Dürrîzâde Abdullah Beyefendi'nin özelliği, hem bir taraftan büyük bir Şeyhülislâm âilesinin son halkası olması, diğer taraftan da Anadolu'da başlamış olan Kurtuluş hareketine karşı İstanbul hükümetinin kullanabileceği en son silâh olan meşhur «ölüm» fetvasının altına imzasını koymuş olmasından kaynaklanıyor.

Âilenin ilmiyeye verdiği en büyük ilk isim 62. Şeyhülislâm Dürrî Mehmed Efendi (? -1149/1736)'dir⁶. 1146/1733 tarihinden 30 Temmuz 1920 tarihine, yani Abdullah Efendi'nin meşihat makamın-

6 Dürrî eş-Şeyh Mehmed Efendi için bkz: Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî* yahut *Tezkire-i Meşahir-i Osmanîye*, İstanbul, 1308, II, 338. Diğer Dürrîzâde'ler için de aynı kaynağın yanında *İlmiye Salnâmesi*, İstanbul 1334; Müstakimzâde Süleyman Saadettin, *Devhatü'l-Meşayih Ma'a Zeyl* (tıpkıbasım), Çağrı Yayınları, İstanbul 1978; Abdülkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamaları*, Ankara 1972; Son devir uleması için artık vazgeçilmez kaynak, Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması* (5 cilt), Medrese yayınları, İstanbul 1980. Bu çalışmaların tamamını çok dikkatli bir şekilde arşiv ve diğer kaynaklarla karşılaştırdıktan sonra kullanmak gerekir. Çünkü hepsinde az veya çok hatalar vardır.

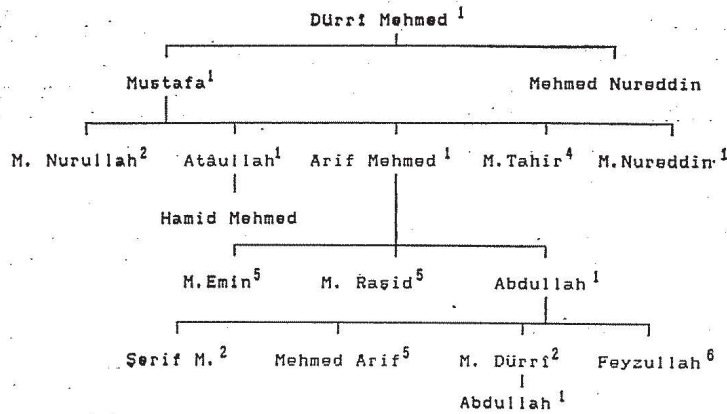
Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde mevcut ve Evâsıt-ı Muharrem 979 (Mayıs 1571) tarihli Dürrîzâde adına kayıtlı arapça vakfiye ile Birgi (İzmir) ve İstanbul'daki vakıfların Abdullah Efendi'nin dedesinin (Abdullah Efendi) amcası, Seyyid Mehmed Ataullah Efendi'nin tevliyetinde bulunuyordu. Dolayısıyla bu tevliyetin de torunlarından Ataullah Mehmed Efendi (Mekke Kadısı) ve Said Mehmed Efendi (Müderris)'ye geçmiş olması gerekir. Bu vakıfların tevliyeti de 23 Kânûn-ı evvel 1339 (1923)'da Nuriye Hanım'a, 1934'de de Mehmed Dürrî Bey'e tevcih olunmuştur. 6 Mart 1963 tarihinde de «Vakıf tevliyeti 10 yıldan fazla açık kalmış olmasından ötürü Vakıf Kanûnunun 39. maddesi mucibince İdare Meclisinin 67/68 sayılı kararı ile zaptedilmiştir (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, nr. 257, zapt Kararı nr. 79). Bu vakfiyeyi yayın için hazırlıyorum.

Ayrıca, İstanbul, Kütahya ve Ankara'da yaptığım araştırmalar sonucunda temasa geçtiğim «Dürrioğulları» âilelerinin daha çok, 1832 yılında Anadolu Valisi iken ikinci defa sadarete tayin edilmiş olan Mehmed Emin Rauf Paşa'nın, Mısır orduları kumandanı İbrahim Paşa, daha Kütahya'ya girmeden, yerine Mütesellim olarak tayin ettiği Dürrîzâde Hacı Reşid Ağa ile ilgileri olması gerekir (Raşid Ağa için bkz: İsmail Hakkı Uzunçarşılıoğlu, *Bizans ve Selçukiyelerle Germinan ve Osmanlı Zamanında Kütahya Şehri*, İstanbul 1932, s. 100-102). Tabii ki Tarık Zafer Tunaya'nın bahsettiği (*Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, III, 559) Şeyhülislâm İbrahim Dürrîzâde diye birisi yoktur. Bu, herhalde bir «dizgi» hatasıdır.

daki görevinin son bulmasına kadar geçen 187 yıllık süre içinde Dürriâdeler Osmanlı İmparatorluğu'na altı Şeyhülislâm vermişlerdir. Süre bakımından çok fazla değilse de (hepsinin Meşihat makamında toptan geçirdikleri vakit 20 yıl civarındadır ki, bu % 10 eder) her nesilde bir kişinin bu makama yükselmiş olması âilenin ağırlığını koruması bakımından yeterli sayılabilir. Nitekim bu zaman dilimi içinde aynı âile ayrıca üç Rumeli Kazaskeri⁷, iki Anadolu Kazaskeri⁸, en azından altı büyük şehir kadısı⁹ ve bir o kadar da müderris vermiştir. Âilenin «seyyid»liği de, 72. Şeyhülislâm Dürriâde Mustafa Efendi (1702-1774)'nin, Paşmakçızâde Abdullah Efendi'nin kızı, Safiye Hanım (?-1773) ile yaptığı evlilikten geliyor.

Bizi doğrudan ilgilendiren Dürriâde Abdullah Beyefendi'ye gelineceye kadar âilenin şeceresi çok kısa bir şekilde şöyledir :

Dürriâde Abdullah Beyefendi'nin kısa şeceresi

- 1 — Şeyhülislâm, 2 — Rumeli Kazaskeri, 3 — Anadolu Kazaskeri,
4 — Kadı, 5 — Müderris, 6 — Molla

7 Muhammed Nurullah Efendi (1724-1778); Şerif Mehmed Efendi (Son Dürriâde'nin amcası), (?-1861); Mehmed Dürri Efendi (Abdullah Beyefendi'nin babası), (1816?-1901).

8 Abid Mehmed Efendi (?-1829); Mehmed Arif Efendi (?-1808).

9 Mehmed Tahir Efendi (Selânik) öl. 1772; Hidayetullah Efendi (İstanbul), öl. 1813; İlyas Mehmed Efendi (İzmir), öl. 1817; Esad Mehmed Efendi (Edirne), öl. 1817; Atâullah Mehmed Efendi (Mekke), öl. 1824'den sonra; Hidayetullah Mehmed Efendi (Filibe), öl. 1860'dan sonra.

SON VE EN MEŞHUR DÜRRİZÂDE

Seyyid Abdullah Beyefendi (H. 1286-1339/1869-1923)'nin Meşihat Arşivindeki sicill-i ahvâl defterine¹⁰ göre meslek hayatı olağanüstü olmayan, fakat ilerledikçe genel olarak devlet ve hükümetin kaderini belirleyici siyasî hayat değişkenleri ile devam eden bir çizgi ile ifade edilebilir.

İstanbul doğumludur. İlk bilgileri o sırada İstanbul kadısı olan babası Mehmed Dürrî Efendi'den aldıktan sonra Fatih Demirköşe ve Sultan Selim rüştiyelerinde okuyarak diploma almıştır. Husûsî hocalardan da Arapça ve Farsça okumuş, daha sonra da Fatih Dersiâmlarından Eğinli el-Hac İbrahim Hakkı Efendi'nin¹¹ derslerine devam ederek icazetnâme almıştır. Daha on sekiz yaşında iken (1303 H./1887) Bab-ı Fetva Mektubî Kalemi'ne mülâzım olarak girmiş ve 1 Mart 1306 (13 Mart 1890) tarihinde imtihanı kazanarak İstanbul Müderrisliği ruûsunu elde etmiştir. Babasının da yardımı ile kısa zamanda ilmî rütbeleri aşarak H. 1310 (1892) yılında Musıla-i Süleymaniye ve yine aynı yıl Hamise-i Süleymaniye'ye terfi etmiştir. Üç yıl sonra da Bilâd-i Hamse payeliğine yükselmiştir. Bu arada, 1892 yılında ikinci (birincisi, 1885-1886 yıllarına rastlar) defa Rumeli Kazaskeri¹² olarak tayin edilen babasının yanında gayrı resmî kethüda olarak görev alırken diğer ilmî rütbeleri de elde etmeye devam etmiştir: 1315 (1897) Haremeyn-i Muhteremeyn, 1318 (1900) İstanbul pâyesi ve daha sonra İstanbul kadılığı. Babasının 12 Zilhicce 1318 (2 Nisan 1901)'de vefatı ile Abdullah Beyefendi Meclis-i Tetkikat-ı Şer'îyye âzâlığına tayin edilmiş ve iki yıl sonra da Anadolu Kazaskerliği pâyesine yükseltilmiştir.

10 Şaban 1326 (24 Ağustos 1908) tarihinde yukarıda bahsedilen âzâlıktan ayrılmış, önce, Meşrutiyet hükümetinin genel olarak idareyi reform politikasına uygun olarak, Merkez Tensik Komisyono-

10 IV, 235. Bu sicilde bulunan malûmata tekabül eden dosya da Meşihat arşivinde olması gerekirken bulunamamıştır. Muhtemelen Ankara'da Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivinde bulunuyor. Son Dürrîzade için ayrıca bkz. *Encyclopédie de l'Islam*'da Faik Reşit Unat ve D. A. Rustow'un yazdıkları «Dürrîzâde» maddesi.

11 1830 tarihinde Eğin Kazasının Şirzo köyünde doğmuştur. 1894'de Meşihat müsteşarı iken vefat etmiştir (Meşihat Arşivi, ulema dosyası nr. 251).

12 Bkz. Meşihat Arşivi, ulema dosyası, nr. 45.

nunca Galata Kadılığına, sonra da Anadolu Kazaskerliğine getirilmiştir (6 Ramazan 1327/21 Eylül 1909). İttihat ve Terakki Partisi'nin idareyi kontrol altına almasından önce, 5 Eylül 1327/18 Eylül 1911 tarihinde, bu görevinden ayrılarak ma'zûliyet maaşı almaya başlamıştır. Babasının vezir rütbesi olması sebebi ile, bu devirde sivil hayata geçmiş olan Abdullah Efendi, bundan sonra «bey» sıfatını kullanacak ve «beyefendi» lakabı ile anılacaktır.

İttihat ve Terakki'nin Hükümet ve Padişahı denetleme iktidarına rastlayan bu devreden itibaren Birinci Dünya Savaşı'nın bitimine kadar Abdullah Beyefendi'nin resmî görev dışında kalması (veya bırakılması) onun ilk siyasî davranışı olarak karşımıza çıkıyor. Giderek ve açık olarak İttihat ve Terakkî aleyhtarlığı ve özellikle Hürriyet ve İtilaf'çılığı daha belirgin hal alacaktır. Gerçekten de ancak 8 Ağustos 1918'de, yani Mondros Mütarekesi'nden üç ay önce yeniden göreve çağırılması manidardır. Önce Defterhâne-i Hakanî Şer'î memurluğuna bizzat Padişah Mehmed Reşad tarafından tayini ile başlayan, daha sonra da Musa Kâzım Efendi tarafından Tedkik-i Mesâhif ve Müellefat-ı Şer'îyye Meclisi başkanlığına (1 Şubat 1919) getirilmesi ile devam eden yükselişi belki onun siyasî karakteri konusunda bize daha iyi ipuçları verir. Çok daha önemlisi, Hürriyet ve İtilaf'ın siyasî önderlerinden ve baş ideologu, özellikle Anadolu'da başlayan milliyetçi harekete karşı son derece olumsuz bakan Mustafa Sabri Efendi tarafından 8 Mart 1919'da Meşihat müsteşarlığına getirilmiş olmasıdır. Gerçekte, 4 Mart'ta kurulmuş olan Damat Ferit kabinesinde Tokatlı Mustafa Sabri Efendi (1869-1954) Meşihat makamına getirilmiş ve 30 Eylül'e kadar kurulacak bütün hükümetlerde yer almıştır. Bütün bu devrelerde Dürrîzâde'nin müsteşar olarak kalması iki şekilde izah edilebilir: Ya Padişahın Anadolu hareketine karşı takındığı sert tutuma katılıyor, ya da sâdık bir bende olarak Mustafa Sabri'yi takip ediyor ve hep «ikinci adam» rolünü oynamayı tercih ediyor. «Fetva» olayında da görüleceği gibi bu ikinci tez daha ağır basıyor. Çünkü Abdullah Beyefendi'nin bu konularda kendi tutumunu açık olarak belirtecek herhangi bir beyanatına devrin basınında rastlanmıyor. Ancak Anadolu hareketine karşı Sultan Vahdeddin'in kurmuş olduğu «mutlakıyetçi karşı ihtilâl»¹³in ilk aşamasını teşkil eden bu devre içinde

13 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, İstanbul 1976, s. 591-592.

hep Şeyhülislâm müsteşarı olarak kalması, üretilen politikalarda onun da önemli katkısı olduğunu gösterir. Divan-ı harpler, ittihatçı liderlerin idama mahkûm edilmeleri, Mustafa Kemal Paşa'nın askerlikten «ihracı», Âyân'a hükümet yanlısı atamalar, Damat Ferid Paşa'nın kurmuş olduğu ve Mustafa Sabri Efendi'nin yer almış olduğu ilk üç kabinesi devrine rastlar (4 Mart - 30 Eylül 1919).

FETVALAR DOSYASI

İttihat ve Terakki Partisi'nin savaşın başlarındaki lâik icraatı (1916'da Şer'iye mahkemelerinin Adliye Nezâreti'ne bağlanması, medreselerin de Maarif'in bünyesine alınması) Meşihat'ın, dolayısıyla ulemanın, devlet içindeki ağırlığını bir bakıma asgariye indirmeyi hedefliyordu. Fakat gittikçe artan yenilgiler ve Arap ülkelelerinin istiklâl arzuları, 1917'de Meşihat'ın daha aktif bir rol yüklenmesi zorunluğunu getirmiştir. Aynı tarihte kurulan, Dârü'l-Hikmet'il-İslâmiye, yüksek bir dinî-siyasî meclis olarak Şeyhülislâm'a ve genel olarak milletlerarası islâmî politikaya yardım edecekti. Arkasından gelen 1918 yenilgisi işbaşına bir tepki hükümetini getirdi. Yeniden teşkilâtlanan Hürriyet ve İtilaf'ın önder kadrosunda ulemanın hayli ağır basması, öte yandan Meclis'in kapanması ile fiilen kurulan mutlakiyet idaresinde Padişah'ın, devlet ve tahtının daha çok halifelik sıfatına yaslanarak elde tutulabileceğine inanması, ulemayı sahnenin ön tarafına geçirmiştir. 19 Şubat 1919'da Mustafa Sabri Efendi yönetiminde kurulan Te'âli-i İslâm (eski Cemiyet-i Müderrisîn) Cemiyeti bir ilmiye baskı gurubu olarak karşımıza çıkıyor. İttihat ve Terakki'nin çıkarmış olduğu «lâik» bazı kanunları değiştirme projeleri bu cemiyet tarafından yapıldı ve gerçekleştirildi. İzmir'in işgali, Mustafa Sabri Efendi'nin Paris'e giden Damat Ferid Paşa'ya vekillik yapması, İstanbul ulemasının etkinliğini artırdığı gibi İslâm'ın Anadolu «ittihatçılığı ve bolşevikliği» karşısında bundan sonra vazgeçilmez bir silâh olarak kullanılmasını sağlayan faktörler olmuştur. Elbette buna hilâfet müessesesinin Londra'da üretilen Sovyet karşıtı ve Hindistan ve diğer müslüman İngiliz müstemlekelerinde bulunan yüz milyon civarındaki müslümana hoş görünme politikalarının temel taşlarından biri olduğunu da ilâve etmek gerekiyor. İşgal altındaki İstanbul'da sık sık Şeyhülislâm fetvaları

na başvurulmasının başlıca âmili bu olsa gerektir¹⁴. Birinci Dünya Savaşı'na girerken çıkarılan fetva Alman imalâtı idi, Ankara hareketine karşı çıkarılanı ise İngiliz imalâtıdır.

Buna karşılık Anadolu hareketi de aynı şekilde dinî kaynaklı tezler üretmekle «eşraf-ulema-tarikat-asker» dörtgeni etrafında teşkilâtlanmış bulunuyordu. Müdafâ-i Hukukçular için de bütün mesele «düşman elinde esir bulunan Sultan ve Halife'nin kurtulması» dır. 19 Mayıs'tan önce yer yer filizlenmiş olan direniş hareketlerinin Erzurum ve Sivas kongrelerinde bu tema etrafında kenetlenmiş olması Anadolu ulemasının İstiklâl Savaşı içindeki müstesna rolünü belirler. İstanbul'a karşı çıkarılan fetva da aynı stratejinin bir parçasıdır.

16 Mart 1920'de, şimdiye kadar gayri resmî olarak devam eden İstanbul'un işgali resmîleşmiş ve şiddet Meclis baskınına kadar ulaşmıştır. 18 Mart'ta son Osmanlı Meclis-i Mebusânı, içinde bulunan koşullar altında çalışmanın imkânsızlığını ilân ederek, çalışmalarına ara verme kararı aldı ve 2 Nisan'da, Anadolu'ya karşı yumuşak politika yürüten Salih Paşa da Sadaret'ten ayrılarak yerini, 5 Nisan'da Damat Ferid Paşa'nın dördüncü hükûmetine bıraktı.

Ankara'ya karşı sert politika'nın simgesi olan bu hükûmette yer alan Dürrîzâde Abdullah Beyefendi, diğer hükûmet üyelerinin yeni dönemde yapacakları konusunda açıklama yapmış olmalarına rağmen, kendisinin «düşüncelerini ileri bir tarihe ertelemek istediğini»¹⁵ söylemekle politikada geri plânda kalmayı yeğlediğini gösteriyor. Aslında bu açıklamayı hiçbir zaman yapmayacaktır. Burada sorulması gereken bir soru var: Daha önceki hükûmetlerinde Sultan Vahdeddin ve Damat Ferid Paşa hep Mustafa Sabri Efendi'yi seçerlerken bu kez neden böyle bir yola gitmemişlerdir? Yeni araştırmalar meseleyi aydınlatıncaya kadar, burada sadece bazı hipotezler ileriye sürülebilir. Herşeyden önce, Dürrîzâde siyâsî bakımdan herhangi bir partiye mensup görünmüyor. O bakımdan bundan sonra Meşihat makamının bir müddet için açıktan politikaya karışmaması söz konusu olabilir. Mustafa Sabri Efendi'nin politikaya boğazına kadar bulaşmış olması ve birçok siyâsî cemiyetin önderi

14 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, II, Mütareke Dönemi*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986, s. 16.

15 *Alemdar*, 6 Nisan 1920.

olması Vahdeddin'i onu «şimdilik» kenarda bırakmış olacağı kanaatini uyandırıyor. Ayrıca, M. Sabri'nin de ulemanın «mesajını» ılımlı bir kişi tarafından hükümet içinde geçerli kılınmasını düşünmüş olabilir. Buna rağmen Damat Ferid'in Ankara'daki milliyetçilere karşı sert bir şekilde harekete geçmesi önlenemedi ve bir taraftan 11 Nisan 1920'de meşhur beş fetvayı çıkarırken bir taraftan da Çerkes Anzavur'a «paşa» ünvanı verilerek taltif edildi. Ayrıca Kuva-i inzibatiyye teşkil edilerek Milliyetçilerin üzerine sürüldü. Anlaşıldığına göre İstanbul, İttihatçılar ve Anadolu arasında hiç bir fark gözetmiyor ve Kurtuluş hareketini bir bolşevik hareketi olarak kabul ediyor.

Fetvaların ilki Anadolu'da düşmana karşı ayaklanan milliyetçileri «etba-i bâgi» ilân ederek, *«tebaa-i sadaka-i şâhâneyi hiyel ü tezvîrât ile iğfal ü idlâle ve bilâ emr-i âlî ahaliden asker cem'ine kıyam edüp zâhırde askerî iâşe ve techîz bahanesi ile ve hakikatte cem'-i mal sevdasıyla hilâf-ı şer'-i şerîf ve mugayir-i-emri münîf bir takım garâmât ve vergiler tarh u tevzi' ve enva'-i taziyik ü işkence...; merkezi âîger memâlikden tecrîd ile şevket-i hilâfeti kesr ü tevhîne kasdederek makam-ı mualla-yı imâmete ihânet etmekle...»* suçlu bulunduklarından «katl ve kıtalleri» meşrû ve farz kılındı¹⁶.

İkinci fetva da müslümanları bu «bugat-i mezbûrun» ile çarpışmaya davet ediyor, üçüncüsü bu davetten kaçan askerlerin büyük günah işlemiş olduklarından dolayı dünya ve âhirette cezalandırılmaları gerektiğini ifade ediyor; dördüncüsü, bu çarpışmalarda yaralananlar gazi, ölenler de şehid; sonuncusu da bu emre itâat etmeyen müslümanların günahkâr ve «şeri'at'ın tâzirine müstahak» olacaklarını ilân ediyordu.

Bu fetvaların Anadolu'da etkisi sınırlı kalmış olmakla beraber, Ankara da aynı silâhı kullanarak bir «karşı fetva» çıkarmıştır. Ankara Müftüsü Börekçizâde Mehmed Rıfat Efendi¹⁷'nin idaresinde 5 Mayıs'ta tanzim edilen bu fetvayı 81 il ve ilçe müftüsü, ulemadan 10 mebus, üç kadı ve 52 müderris olmak üzere toplam 147 ilmiye mensubu imzalamıştır. Rıfat Efendi, *«hilâf-i şer'-i âlî fetva tasnî' et-*

16 *Alemdar*, 12 Nisan 1920.

17 (1860-1941). Meşihat Arşivi, *Sicill-i Ahval Defteri*, IV, 139. Rıfat Efendi'nin, aynı arşivde bulunan 1635 numaralı dosyası hemen hemen boştur. Asıl dosyası Ankara'da Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivindedir.

mesine mebni azli şifâhen telâkkî olunan irâde-i alîyye-i fetvâ-penâhî iktizâsından bulunduğundan...» Dürrîzâde tarafından hemen azledildiği gibi Mustafa Kemâl ve arkadaşları için Dîvân-ı Harb'de verilen îdam kararına o da dahil edilmiştir: «*Kuva-i Milliye nâmı altında çıkarılan fitne ve fesadın mürettib ve müşevvikleri oldukları mertebe-i subûta olan mensubîn-i askeriye ve mülkiyeden muharrerü'l-esâmi kesanın silk-i askerîden tard ve haiz oldukları nişan ve madalyaların istirdadı ile beraber şerîk-i cürm olup hâl-i firarda bulunan mûmaileyhin (Rıfat Efendi) îdamına ve malının hacziyle usûlû dairesinde idare ettirilmesine dâir Birinci İdare-i Örfiye Dîvân-ı Harbinden verilen hüküm, ve firarî ele geçtiğinde tekrar muhakeme edilmek üzere tasdîk-i Padîşâhîye iktiran etmiş...*» tir¹⁸.

29 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi'nin çıkardığı Hiyânet-i Vataniyye yine bu fetvaya cevap olarak ve onun etkisini mümkün olduğunca asgariye indirmek için işlevini görüyor. 1926'da yapılacak olan Ceza Kanununda meşhur 163. maddenin kaynağı bu devreye ve özellikle bahsedilen Şeyhülislâm fetvasına dayanıyor¹⁹.

Ankara'nın karşı fetvasına karşılık, vermiş olduğu fetvayı Abdullah Efendi'nin kendisinin müdafaa etmesi beklenirken bu işi bir avukata bırakmış olduğu görülüyor: *Alemdar* gazetesi.

11 Mayıs tarihli *Alemdar*'ın başyazısı bu konuya ayrılıyor. Dârü'l-Hikmetü'l-İslâmiye üyesi ve İngiliz Muhipler Cemiyeti'nin önderlerinden, Hoca Ahmed Rasim Avni'nin imzaladığı ve bazı yerleri sansür tarafından kırılmış olan «*Fetava-yı deccâliyyeyi ibtal*», Anadolu hareketini tam bir İttihatçı ayaklanması ve ihaneti olarak kabul ederek Hürriyet ve İtilafçıların bu konuda alışılagelmiş bütün iddialarını sıralıyor ve en önemlisi Ankara'da toplanmış olan meclis üyelerini dinsizlikle itham ediyor ve ilâve ediyor: «... Bu heriflerin din ile, îman ile, fetva ile, şeriat ile ne münâsebetleri var?... Şimdi bunlar bu dinin, milletin en büyük düşmanları. En ziyade nefret ettikleri şey İslâmiyet ve şeriat olduğu halde dinden, imandan, fetvadan, şeriattan bahsediyorlar. Aman ya Râb, bunlar ne deccal, ne iblis herifler!!» İstanbul hükümet ve destekçilerinin işgal ile ilgili ve özellikle emperyalizmin Türk topraklarını işgal edip paylaş-

18 a.g. sicil.

19 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984, s. 408.

ması konusundaki tutumlarını belirtmesi bakımından bizce bu yazının en önemli bölümü de şu:

«*Düvel-i İtilâfiyye İstanbul'u işgal ederek insaniyet namına hükümet-i merkeziyeyi ikdar etmek istediler ki o haydutlar (İttihatçılar) tepelensin de mazlum ahali onların şerrinden kurtulsun. Eğer bu muavenat-i insaniyetkârâne sâyesinde de o şakîler hakkından gelinmez ve Türklerin koyunlarla, kurtlardan ibaret olmayup, tedvir-i umûr edecek bir insan kısmı bulunduğu isbat edilemezse Anadolu da işgal olunmak tehlikesine ma'rûzdur. Asya ile Avrupa'nın mültekası olan bir yerin öyle anarşi içerisinde kalması âlem-i medeniyetin menâfi'yle kâbil-i telîf değildir. ...Budalalıkı bırakır da hakka istinad idersek hukuk-ı milîl nâmına harb eden ve o nâma hareket etmekde bulunan medenî Avrupa hükümetleri, ba-husus İngiltere Devleti, bize zulm eylemezler. Hakkımızı ihkak ederek giderler...».*

Meclis-i Mebusan'ın İngiliz askerlerince basılmasından iki ay sonra yazılan bu makale Ankara ile İstanbul arasındaki ilişkilerin sertlik derecesini gösteriyor. Aynı gazete bir başka yerinde : «*Mustafa Kemâl ve hempâlarının icbâr ve isrâriyle gûya fetâva-yı şerife'yi nâkız ba'zı fetava-yı deccâliye çıkarıldığı ma'lûmdur*» diyor ve imza edenlerin sadece on dört tanesini vermekle yetiniyor.

Damat Ferid Paşa, Barış Konferansı'nın Tevfik Paşa'ya yapmış olduğu çok ağır teklifleri bizzat kendisi görüşmek ve mümkünse antlaşma şartlarını hafifletmek üzere 12 Haziran'da İstanbul'dan ayrılışından 14 Temmuz'da İstanbul'a dönüşüne kadarki bir aya yakın bir zaman içinde Dürrizâde, Sadrazam'a vekâlet etmiştir. Ferid Paşa döndükten sonra, Konferansın kararlarını görüşmek üzere, Padişah, 22 Temmuz'da ikinci defa (birincisi: 26 Mayıs 1919) Saltanat Şûrâsını toplamıştır. Tabii olarak Dürrizâde kabine üyesi olarak bu Şûra'ya katılmıştır. Onunla beraber diğer kabine üyeleri, ilmiye, askeriye ve sivil kesime mensup 45 kişi daha Yıldız Saray'ında Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderini tayin edeceklerdi. Sadriâzam devleti bekleyen fecaetin tablosunu çizdikten sonra delegelere söz vermiştir. Söz istemeyenler, devletin yok olmasından yana sayılacaklardı. İlk sözü Mustafa Sabri Efendi almış ve hükümetin «vaziyeti takdir» ederek, ona göre hareket etmesini önermiştir. Pa-

dışah bu konuşmaya «*Müphem kaldı, maksat anlaşılamadı*»²⁰ cevabını verdi. Konuşmalar bittikten sonra, Padişah, andlaşmayı imza yanlısı olanların ayağa kalkmalarını istemiştir. Bir kişi dışında (Topçu Ferik Rıza Paşa) herkes (dolayısıyla makalemize mevzu olan Dürrîzâde de) ayağa kalkmıştır, böylece andlaşmanın imzalanmasına karar verilmiştir. Ankara Hükümeti de Şûrâ'ya katılmış olanları vatan hâini ilân etmiştir.

Yeni kurulan V. Damat Ferid hükümetinde (31 Temmuz - 25 Ağustos 1920) Dürrîzâde değil de yine Mustafa Sabri Efendi, dördüncü kez, Meşihat makamına getirilmiştir. Kendisi bundan sonra siyasî hayata karışmamış ve ma'zûliyet maaşı alarak geçinmiştir. Millî Mücadele Eylül 1922'de başarıya ulaşınca, Dürrîzâde önce Rodos'a kaçmış, oradan da İtalya'ya geçmiştir. 23 Mart 1923'de Mekke Şerifi Hüseyin'in yanına gitmiş ve orada ölmüştür. Lozan andlaşmasının imza edilmesinden önce ölmüş olmasına rağmen yine de 150'likler listesine dahil edilmiştir.

SONUÇ YERİNE

Bu çalışma ileride Dürrîzâdeler ile ilgili yapılabilecek çok daha geniş bir araştırmanın ilk ürünüdür. Türk fikir ve siyasî tarihini yakından ilgilendiren bu tür geniş kapsamlı ve arşiv (ya da birinci elden) kaynaklarına dayalı araştırmalara olan gereksinmeyi burada yeniden vurgulamak gerekir. Özellikle «ilmiye» ile ilgili araştırmalar büyük ihmale uğramıştır. Bunun en önemli nedeni Osmanlı İmparatorluğu'nun son devirlerine âit belgelerin okuyucuya yeteri kadar açık olmayışı veya belgelerin mevcut olmayışıdır. Ayrıca bu tür araştırmaların teoloji ile çok karıştırılmasından meydana gelen bir «hagiographie» (övgü bilimi) veya tersine «yerme» gibi bilimsel zihniyetle az bağdaşır bir tarihçilikten kurtarılacak daha çok tarih sosyolojisi içinde yer alması gerektiğini vurgulamak gerekir. Dürrîzâdeler'in uzun zaman ulema sınıfının, dolayısıyla devletin, üst kademelerinde üstlenmiş oldukları işlevleri yeterince bilmek sosyal, dinî ve siyasî tarihimize ışık tutacağı gibi, son Dürrîzâde'nin çok sembolik de olsa icraatını ve vermiş olduğu «fetva»nın Cumhuriyet inkilâplarında yapmış olduğu «tepkisel-etkiyi» de bilmek, her halde Türk fikir tarihi bakımından gereklidir.

20 TUNAYA, *a.g.e.*, s. 19. Bu İkinci Saltanat Şûra'sının zabıtları için bkz. *Takvim-i Vekayi*, sayı 3911.